Петро ЧЕРНЕГА,
кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедри історії слов'ян і народознавства НПУ ім. М.Драгоманова

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Історична наука сьогодні незаперечно довела, що український народ зробив вагомий внесок в перемогу над ворогом. В 30-х роках промисловість України стала основною базою воєнно-промислового комплексу Радянського Союзу. Питома вага промислової продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становила: 50,5% видобутку вугілля, 67,6% залізної і 30% марганцевої руд, 67,7% чавуну, 53,7% сталі, 74,5% коксу, 58,8% прокату, 76,6% труб, 67,5% металургійного обладнання, 25,7% електроенергії, 73,4% магістральних паровозів. Сільське господарство давало понад 20% хліба, 75,5% цукру, 20% м'яса і 15% масла.

У республіці була зосереджена переважна більшість підприємств важкого і сільськогосподарського машинобудування та хімічної промисловості. Тракторів Україна виробила в 1,7 рази більше ніж увесь СРСР. Підприємства Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Луганська, Харкова та інших міст республіки виробляли двигуни, турбіни, агрегати і деталі для літаків і кораблів військово-морського флоту, стрілецьку зброю і боєприпаси. Сучасні бойові кораблі будували на верфях Миколаєва, Одеси й Херсона. З 1939 р. Харківський завод ім. Комінтерну розпочав виробництво на той час кращого у світі танка Т-34, чимало підприємств виготовляли артилерійське озброєння, амуніцію, одяг та взуття для воїнів Червоної Армії.

На сході Радянського Союзу воєнна промисловість перебувала лише в стадії становлення. Металургійні заводу Уралу виплавляли, головним чином, рядовий метал. Високоякісний метал, в тому числі броню і труби, виробляли лише підприємства України, працівники яких мали високу кваліфікацію і володіли новітніми технологіями.

На території України було зосереджено близько половини усіх радянських воєнних шкіл та училищ.

В умовах жорстокого сталінського терору і геноциду жив український народ в очікуванні війни.

Напередодні війни українські землі перебували у складі чотирьох держав. Понад 5 млн. українців проживали в Польщі, в складі якої перебували Галичина і Західна Волинь. Закарпатська Україна належала Чехословаччині. На території цієї країни проживали понад 700 тис. українців. Північна Буковина входила до складу Румунії, в межах якої проживали 790 тис. українців.

Після входження до складу УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бесарабії населення республіки становило 41657 тис. жителів, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км.

Понад 10 млн. українців проживало в Російській Федерації, куди їх завела трагічна доля, що переслідувала наш народ протягом століть.

Українці були втягнуті у вир війни ще на початку 1939 р. Сейм Карпатської України 15 березня 1939 р. проголосив державну незалежність, і цього ж дня війська Угорщини — союзниці Німеччини — перейшли кордон нової держави. На допомогу захисникам Карпатської України прийшли галичани, члени ОУН, але після запеклих боїв збройні формування молодої держави були розгромлені, а сама вона через декілька днів перестала існувати. Загинуло понад 5 тис. українських патріотів [1].

Під час нападу Німеччини на Польщу тисячі українців, котрі перебували в польських збройних силах, приймали участь в запеклих боях з фашистськими загарбниками.

З перших днів війни між Німеччиною і СРСР територія України перетворилася на місце гігантського двобою між радянськими та німецькими військами. Протягом червня-листопада 1941 р. Червона армія втратила близько 5 млн. воїнів. У полон потрапили 3,8 млн. чоловік, серед яких 1,5 млн. становили українці. До кінця року збройні сили СРСР втратять 67% стрілецької зброї, 91% танків і самохідних артилерійських установок, 90% гармат і мінометів, 90% бойових літаків. Втрати німців будуть становити 245 тис. вбитих і поранених, 12 тис. пропадуть безвісті. Сталін же заявить 6 листопада 1941 р. на засіданні Московської ради депутатів трудящих, що Червона армія втратила 350 тис. воїнів вбитими, 378 тис. пропали безвісті і 1020 тис. поранені. Ворог, за його словами, втратив 4,5 млн. чоловік [2].

Оперативне поповнення рядів діючої армії

в перші місяці війни проводилося, в переважній більшості, за рахунок населення України. В результаті мобілізаційних заходів, а також надходження бійців і командирів з винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, з республіки до армії і флоту в цей період було направлено близько 3185 тис. чоловік [3]. *«Є підстави вважати, — пише відомий дослідник цієї проблеми В. А. Гриневич. — що в частинах і з'єднаннях, які билися в Україні у 1941 р., мешканці республіки становили не менше 50% їх особового складу»* [4].

Після трагічних поразок на фронтах війни в 1941—1942 рр., захоплення в полон мільйонів радянських воїнів і повної окупації України кількість українців в Червоній армії значно зменшилась і становила на початок 1943 р. 11-12% — другу за чисельністю після росіян національну групу [5].

Кількість воїнів-українців в діючій армії знову зросла з початком визволення України від німецьких загарбників. На початок 1944 р. у військах І-го Українського фронту налічувалося 200 тис. українців, 2-го — 66352, 3-го — 140882 (росіян, в т.ч. — і уродженців України, тут було майже 300 тис.) [6].

Не навчених військовій справі призовників зразу ж кидали в бій, не рідко без зброї, що приводило до значних втрат. В другій половині 1944 р. мобілізація населення України до збройних сил зростає. В ряді загальновійськових армій 1-го Українського фронту мешканці республіки становили від 60 до 80%. А в окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що билися вже за межами України, відсоток воїнів-українців перевищував 50%. Українці чисельно переважали в піхотних частинах і серед рядового складу, а там, де вимагалася спеціальна підготовка і серед командуючого складу, вони не стали найчисельнішою національною групою [7]. Як зазначають дослідники, упродовж 1943—1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн. мешканців республіки.

Протягом 1942—1945 рр. сталінський режим здійснював в Україні достроковий призов до збройних сил сімнадцятирічних юнаків. На березень 1945 р. по чотирьох військових округах України їх було мобілізовано понад 265 тисяч.

Значних масштабів сягала і мобілізація жінок. Армія потребувала у великій кількості медсестер, снайперів, телефоністок, стенографістів, друкарок, кухарок, праль тощо. Понад 2 млн. жінок з республік Радянського Союзу брали участь у війні, 800 тис. з яких перебували безпосередньо на фронті. Загалом нині вважається, що кількість українців, котрі пройшли війну в складі збройних сил СРСР, не менше 7 млн. чоловік [8]. Це значно перевищує цифру 4.5 млн., що часто наводилася в дослідженнях, написаних за радянської доби.

З 22 червня 1941 р. до 2 вересня 1945 р. сталінський режим мобілізував в Червону армію близько 34,5 млн. чоловік (на додаток до тих 5,5 млн., які перебували в її лавах до початку війни Німеччини з СРСР). І це — без мобілізованих на війну з Фінляндією і Польщею в 1938—1940 рр., без військ НКВС і НКДБ. А в збройні сили Німеччини було мобілізовано понад 16 млн. чоловік.

За мужність і хоробрість, виявлені в боротьбі з ворогом, 2,5 млн. жителів України були нагороджені орденами і медалями, понад 2 тис. з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в тому числі 32 — двічі і один — тричі.

Чимало мешканців України брали участь у русі Опору, в партизанських загонах, підпільних організаціях, саботажних акціях. Радянська історіографія подає надзвичайно перебільшені дані про кількість партизанів і завдані ними втрати окупантам. В «Історії Української РСР» (К., 1977, т. 7, с. 510) автори пишуть, що у тилу ворога на Україні діяло 60 партизанських з'єднань, близько 2 тис. загонів і груп, в яких налічувалося 500 тис. партизанів. Нині науковці справедливо піддають сумніву остаточні дані щодо втрат, завданих ворогові, і кількості учасників Опору. Відомий дослідник цієї проблеми А. С. Чайковський стверджує, що у вересні 1944 р. на окупованій території України діяли 227 партизанських загонів чисельністю 70370 бійців, а протягом 1941—1945 рр. цією формою боротьби було охоплено близько 180 тис. осіб включно з тими громадянами СРСР, які боролися на території країн Центральної і Південно-Східної Європи [9]. Переважну більшість особового складу партизанських загонів складали мешканці України — 59%. Партизани завдавали ударів по комунікаціях, гарнізонах і важливих стратегічних об'єктах, порушували постачання ворожих військ, нерідко відволікали на себе чималі сили противника.

Характерною особливістю Другої світової війни для українського народу була боротьба ОУН та УПА за відродження незалежної соборної української держави.

Після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові незалежної Української держави німецьке керівництво розпочало проти націо-

налістів репресії, оскільки не мало планів відновлення Української держави. З початку 1942 р. ОУН та створена нею УПА перейшли до протидії фашистським окупантам. Своїми діями вони завдали втрат ворогу у живій силі і техніці.

Щодо чисельності збройних формувань українського національно-визвольного руху, то досі історики не мають однозначної оцінки. Суперечлива за змістом також інформація документів архівів УПА, німецького і радянського військового командування. У звіті відділу Абверу «Схід» — «Український національний рух Опору УПА» від 1 листопада 1944 р. та «ОУН-УПА» від 3 листопада 1944 р. чисельність загонів УПА оцінюється від 80 до 100 тис. бійців, але при цьому зазначається, що окремі українські джерела називають цифру від 400 тис. до 2 млн. осіб [10]. В цьому випадку вірогідно малася на увазі інформація керівництва радянських партизанських загонів і органів наркомату внутрішніх справ, яка регулярно направлялася до Москви. Так, нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний в акті передачі справ своєму наступнику Т. Строкачу від 16 січня 1946 р. пише, що «боротьба з бандитизмом у західних областях Української РСР з лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. характеризується такими даними: проведено чекістсько-військових операцій — 39773; вбито бандитів — 103313; затримано бандитів — 110785; заарештовано учасників ОУН — 8370; заарештовано активних повстанців — 15959; прийшло з повинною бандитів — 50058...» [11]. Загальна кількість учасників ОУН-УПА становила за даними наркома понад 288 тис. чоловік.

Якою б не була чисельність загонів ОУН-УПА, беззаперечним є факт існування українського національно-визвольного руху, який спирався на найширші верстви населення і був спрямований проти радянського та німецького окупаційних режимів, польських збройних формувань з метою відродження соборної української держави.

Українці брали активну участь в лавах борців європейського руху Опору. Протягом війни гітлерівці вивезли на каторжну працю до Німеччини понад 2 млн. жителів України. Саме вони, а також військовополонені при першій можливості втікали до партизанських загонів, йшли в підпільні організації, де спільно з місцевими патріотами громили німецькі гарнізони, пускали під укіс військові ешелони, знищували особовий склад військових підрозділів.

За активну участь у боротьбі з фашизмом сотні наших співвітчизників відзначені високими урядовими нагородами європейських країн.

Наявність чисельної діаспори в зарубіжних країнах спричинила до того, що українці складали певну частину збройних формувань держав, втягнутих в орбіту Другої світової війни. Як свідчать різні джерела, протягом війни від 35 до 150 тис. українців служили в канадській армії. На багатьох континентах тисячі етнічних українців зі зброєю в руках відстоювали національні інтереси США. П'ять тисяч українців воювали на різних фронтах Західної Європи у складі французького «Іноземного легіону». А у французькому русі Опору боротьбу з німецькими окупантами вели українські курені ім. Т. Шевченка, І. Богуна та підрозділ під командуванням поручика Круковського.

Колишні громадяни Польщі — українці за походженням вступали до польської армії, що формувалася на території СРСР. У збройних формуваннях Чехословаччини, які також були створені в СРСР, воювали 11 тис. закарпатських українців. В складі армій антифашистського табору українці внесли значний вклад в розгром німецьких загарбників та їх союзників.

Україна, з огляду на її геополітичне та стратегічне значення, стала епіцентром європейського театру воєнних дій. На її землях з 22 червня 1941 р. і до визволення 28 жовтня 1944 р. радянськими військами, було проведено 29 з усіх 76 стратегічних і фронтових наступальних і оборонних операцій. Забезпечення їх лягло тяжким тягарем на плечі місцевого населення, привело до великих руйнувань міст, сіл і народного господарства.

Український південний напрям був основним, і саме там вирішувалася доля народів Європи. В 1941—1945 рр. на українському театрі воєнних дій були зосереджені від 57,1 до 76,6% загальної кількості дивізій ворога, причому саме там було розгромлено 60,6% з них, тоді, як на інших фронтах зазнали поразки 176 [12].

Значним був внесок України в створення основної воєнно-промислової бази на Сході СРСР. До кінця 1941 р. з республіки в глибокий тил були вивезені понад 550 великих підприємств, 1934,3 тис. робітників, спеціалістів, працівників сільського господарства, партійних органів і членів їх сімей [13]. Майже половину всіх виробничих потужностей, введених у дію в східних районах СРСР, становило промислове обладнання з України. Протягом 1941—1945 рр. там було збудова-

но 3.5 тис. великих заводів і фабрик воєнно-промислового комплексу.

Виробничі потужності з України істотно вплинули на розширення індустріальної, матеріально-технічної бази східних районів Російської Федерації, Казахської РСР, республік Середньої Азії, спричинили якісні зміни в металургійній, вугледобувній і залізорудній промисловості, сприяли подальшому інтенсивному розвитку промислового виробництва, формуванню і підготовці національних кадрів в цих регіонах.

З початком визволення України наш народ докладав неймовірних зусиль, щоб підняти з попелу і згарищ заводи й фабрики. Долаючи неймовірні труднощі, на вересень 1945 р. було відбудовано 95 заводів машинобудівної та оборонної промисловості. На кінець 1945 р. відновило роботу 3 тис. великих промислових підприємств. В народному господарстві республіки було зайнято близько 4 млн. трудящих, які своєю працею наближали перемогу над ворогом.

Значно посилив міцність діючої армії у боротьбі з фашистськими загарбниками рух українського та інших народів СРСР на допомогу фронту. Форми такої допомоги були різноманітні, а сама вона носила як добровільний, так і організований, нерідко примусовий характер.

Партійні радянські органи та громадські організації підтримали почин населення і надали йому таких форм, як рух за створення Фонду оборони СРСР і продовольчого фонду Червоної армії, за збирання теплих речей і подарунків для воїнів, надання допомоги пораненим і хворим воїнам, коштів на виробництво озброєння тощо.

За роки війни населення України в умовах голоду, холоду, великих руйнувань і нестач здало добровільно, а також в примусовому порядку на виробництво техніки і озброєння тільки грошима 859 млн. крб.

Одним з найважливіших воєнно-економічних заходів Радянської держави була передплата державної позики і грошово-речової лотереї. І ці заходи спиралися як на значне патріотичне піднесення трудящих, так і на свавілля з боку виконавчих органів. Лише протягом січня-квітня 1945 р. сталінський режим провів передплату на четверту державну позику в Україні на суму 1 млрд. 435 млн. крб. А в цей же період понад 1 млн. дітей сиріт і напівсиріт зазнавали значних поневірянь і злиднів, голодували; епідемії хвороб забирали тисячі людських життів.

Сума передплати на державні воєнні позики в роки війни по Україні склала понад 6128 млн. крб., а вся сума добровільних і примусових внесків населення у фонд оборони — майже 8 млрд. крб.

Велике піклування виявив український народ пораненим воїнам. На базі медичних установ Наркомату охорони здоров'я і санаторно-курортної мережі профспілок в республіці наприкінці війни діяло 262 госпіталі, а для їх обслуговування було залучено 57 тис. медичних працівників і допоміжного персоналу. Населення України допомагало в забезпеченні їх обладнанням, продуктами харчування тощо.

Український народ приніс на вівтар Перемоги величезні жертви. Втрати України у війні становили 40—44% від загальних втрат СРСР. У 1945 р. залишилося в живих лише 27,4 млн. чоловік із 41,7 млн., що проживали у 1941 р.

Сталінський режим не відставав від гітлерівського у своїй сваволі. За період Другої світової війни він знищив і депортував у райони Крайньої Півночі і Сибіру 1,5 млн. невинних людей, головним чином, жителів західних українських земель. Але цього видалося замало режимові і 22 червня 1944 р. Наркомат внутрішніх справ і Наркомат оборони СРСР видали наказ про виселення *«в окремі краї Союзу РСР всіх українців, що мешкали під владою німецьких окупантів...»*, але *«...після того, як буде зібраний урожай і зданий державі для потреб Червоної армії»* [14].

До сьогоднішнього дня деякі історики сприймають його як фальшивку скомпоновану ворогом. Але Ф. Чуєв в книзі «Солдаты империи», виданий у Москві в 1998 р., надрукував цей наказ. Документ йому передав, а також повністю підтвердив його ідентичність нарком внутрішніх справ України в 1944 р. В. Рясний, який зазначив, що *«декілька ешелонів мої хлопці заповнили і відправили. Але згодом виконання цього наказу нагло припинилося»* [15].

Великий внесок українського народу в перемогу над ворогом, небувалі жертви й мучеництво справедливо дістали міжнародне визнання. У 1945 р. Україна стала членом — засновником ООН.

Возз'єднання всіх українських земель, як і вступ України до ООН, стали важливим кроком на шляху втілення в життя споконвічної мрії українського народу про відродження своєї незалежної соборної держави.

Література

1. Вегеш М. Карпатська Україна (1938—1939) Соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород, 1993, С. 70—76.

2. Война, народ, Победа 1945—1990. — Известия, 1990, 9 мая.
3. Муковський І. Т. Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 р. — перша половина 1942 р.). — В кн.: Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995, С. 57.
4. Гриневич В. А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання. — В кн.: Україна у другій світовій війні: Уроки історії та сучасність. — К., 1995, С. 60.
5. Артемьев А. П. Братский боевой Союз народов СССР в Великой Отечественной войне. — М., 1975, С. 58.
6. Гриневич В. А. Назв. праця, С. 60.
7. Там само, С. 61.
8. Муковський І. Т. До питання про вклад українського народу в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. — В кн.: Друга світова війні і Україна. — К., 1996, С. 88.
9. Чайковський А. С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима історика). — К., 1994, СС. 111, 245.
10. Літопис УПА. Т. 7. Кн.: УПА в світлі німецьких документів. Торонто, 1983, док. 24, 55, СС. 71, 78, 187.
11. Білас І. Протистояння. Акції репресивного апарату тоталітарного режиму проти національно-визвольного руху українського народу. — Літературна Україна, 1992, 29 жовтня.
12. Муковський І., Лисенко О. Український геополітичний фактор в часи другої світової війни — Трибуна, 1999, 5—6, С. 24.
13. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 49-х рр. — Український історичний журнал, 1990, 2, С. 15.
14. Літературна Україна. — 1992, 27 лютого.
15. Криворотько А. «Джентльменська» угода головорізів. — Українське слово ч. 7, 1999, 18 лютого.

Іван МУКОВСЬКИЙ,
д.і.н., професор Національної академії оборони України,
Олександр ЛИСЕНКО,
співробітник Інституту історії України НАН України

УКРАЇНА — ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПЛАЦДАРМ БОЙОВИХ ДІЙ 1941—1944 рр.

Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. як важлива складова частина Другої світової залишила глибокий слід в історичній долі України і її народу. Вона не припинялася на території України 1225 днів і була ареною жорстоких кровопролитних боїв, у ході яких були «перемелені» десятки добірних з'єднань вермахту і його союзників, знищена значна кількість озброєння і бойової техніки супротивника.

Про центральне місце України під час Великої Вітчизняної війни говорить той факт, що саме з Україною та з усім південним напрямом як географічним її продовженням пов'язані основні і вирішальні події на всьому 4500-кілометровому радянсько-німецькому фронті. У системі фронтів Другої світової війни цей фронт був центральним і вирішальним. В 1941—1945 рр. тут були зосереджені головні сили верхмату — від 57,1 до 76,7 відсотків загальної кількості дивізій, причому 60,6% з них було розгромлено саме на цьому фронті, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 ворожих дивізій [1]. Виходячи з цього, можна твердити, що оскільки український південний напрям постійно був центральним на радянсько-німецькому фронті, то саме таким він був і на всьому європейському театрі воєнних дій, принаймні до кінця жовтня 1944 р. Саме в Україні вирішувалася доля війни в Європі.

На українській і взагалі південній ділянці радянсько-німецького фронту з 1941 р. по 1944 р. практично ніколи не було стану затишшя. Як в ході першого періоду війни, так і після Сталінградської та Курської битв, коли почалося масове вигнання гітлерівців з української території, тут постійно тривали активні бойові дії. Досвід свідчить, що тільки протягом січня 1943 — жовтня 1944 років на території республіки радянськими військами було проведено 13 наступальних і дві оборонні операції. Із них — 9 стратегічних і 4 фронтові наступальні операції. Найважливішими стратегічними наступальними операціями стали: *Воронезько-Харківська* — 13 січня — 3 березня 1943 р. (Брянський, Воронезький, Південно-Західний фронти); *Белгородсько-Харківська* — 3—23 серпня 1943 р. (Воронезький, Степовий фронти); *Донбаська* — 13 серпня — 22 вересня 1943 р. (Південно-Західний, Південний фронти); *Чернігівсько-Полтавська* — 26 серпня — 30 вересня 1943 р. (Центральний, Воронезький, Степовий фронти); *Нижньодніпровська* — 26 вересня — 20 грудня 1943 р. (Степовий — 2-й Український, Південно-Західний — 3-й Український, Південний — 4-й Український фронти); *Київська* — 3—13 листопада 1943 р. (1-й Український фронт); *Дніпровсько-Карпатсь-*